

Borgstellingsfonds: klaar voor de toekomst?

LEI

WAGENINGEN UR

Borgstellingsfonds: klaar voor de toekomst?

Harold van der Meulen

Gabe Venema

September 2008

Rapport 2008-077

Projectcode 4064400

LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de werkvelden:

- Internationaal beleid
- Ontwikkelingsvraagstukken
- Consumenten en ketens
- Sectoren en bedrijven
- Milieu, natuur en landschap
- Rurale economie en ruimtegebruik

Dit rapport maakt deel uit van het werkveld Sectoren en bedrijven.

Borgstellingsfonds: klaar voor de toekomst?

Meulen, H.A.B. van der, G.S. Venema

Rapport 2008-077

ISBN/EAN: 978-90-8615-307-7; Prijs € 13,25 (inclusief 6% btw)

41 p., bijl.

In opdracht van het ministerie van LNV is onderzoek verricht naar de wijze waarop het instrument Borgstellingsfonds toekomstbestendig kan worden gemaakt. Hierbij is onderzocht of het oorspronkelijke doel aanpassing behoeft en in welke vorm het Borgstellingsfonds het meest effectief is.

The Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality has commissioned us to carry out research into how the *Borgstellingsfonds* (Agricultural Loan Guarantee Fund) policy instrument can be made 'future-proof'. In our research, we investigated whether the original goal needs to be modified and in what form the Agricultural Loan Guarantee Fund is most effective.

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2009

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	5
	Samenvatting	6
	Summary	11
1	Inleiding	17
	1.1 Aanleiding	17
	1.2 Doelstelling	18
	1.3 Aanpak	18
2	Maatschappelijke ontwikkelingen	20
3	Resultaten interviews	28
	3.1 Investerings thema's en effectiviteit Borgstellingsfonds	28
	3.2 Productontwikkeling en financieringsbeleid van de banken	33
	3.3 Overige knellende voorwaarden instrument	33
	Literatuur en websites	37
	Bijlagen	39
	1 Geraadpleegde personen	39
	2 Interviewvragen	40

Woord vooraf

In opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit heeft het LEI onderzoek verricht naar de wijze waarop het instrument Borgstellingsfonds toekomstbestendig kan worden gemaakt. Het onderzoek is als kortlopende vraag gefinancierd vanuit het BO-thema 'Ondernemerschap tussen maatschappij en markt' binnen het cluster BO-03 Economisch Perspectiefvolle Agroketens.

Het project is in het voorjaar van 2008 uitgevoerd door Harold van der Meulen en Gabe Venema. We willen de contactpersoon Roelf Gravemeijer van de Directie Landbouw bedanken voor de samenwerking. Verder gaat er een woord van dank uit naar de geïnterviewden voor het aanreiken van de informatie.

Het rapport begint met de conclusies en aanbevelingen. Dit hoofdstuk is ook in het Engels beschikbaar. Na de inleiding, wordt in hoofdstuk 2 kort stilgestaan bij de maatschappelijke ontwikkelingen in relatie tot het BF-instrument. De uitkomsten van de gevoerde gesprekken met de belangrijkste betrokkenen bij de beoordeling van BF-aanvragen zijn opgenomen in hoofdstuk 3.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne

Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

Samenvatting

De hoofdvraag die met deze studie beantwoord dient te worden is: op welke wijze kan het instrument BF toekomstbestendig worden gemaakt? Deze vraag valt in twee onderdelen uiteen:

1. Is het oorspronkelijke doel van het BF, te weten het stimuleren van de ontwikkeling van de land- en tuinbouw, nog actueel? Of behoeft dit doel aanpassing naar aanleiding van nieuwe ontwikkelingen?

Het stimuleren van de ontwikkeling van de landbouw door BF is nog steeds actueel. Wel behoeft dit doel aanpassing naar aanleiding van de huidige en toekomstige ontwikkelingen. BF is nog steeds een goedkoop, zelfvoorzienend instrument om ondernemers in de agrarische sector met te weinig zekerheden te helpen bij de ontwikkeling en het gezond houden van hun bedrijf en levert daarmee een bijdrage aan een evenwichtige, duurzame en concurrerende sector. Doelgroepen zijn de kleinere en middelgrote bedrijven met groeiperspectieven maar een gebrek aan zekerheden, bedrijfsopvolgers en de 'volgers' in het innovatieproces in de primaire land- en tuinbouw.

De belangrijkste ontwikkelingen in markt en maatschappij die ook in de toekomst aandacht behoeven vanuit het BF zijn:

- verduurzaming;
- schaalvergroting;
- starters en bedrijfsovernames.

2. In welke vorm is het instrument BF het meest effectief richting de toekomst?

Hoewel de belangrijkste investeringsthema's voor de toekomst op dit moment ook al onderdeel uitmaken van het instrument BF, zijn er vanuit de marktanalyse een aantal concrete aanbevelingen gedaan ten aanzien van een toekomstbestendige rol van het BF. Hieronder zijn de aanbevelingen met een korte argumentatie weergegeven per thema. De gehanteerde volgorde is niet van invloed op de mate van belangrijkheid van de aanbevelingen.

Aanbevelingen

Innovatie en verduurzaming

a) Innovaties verdienen blijvende aandacht maar reserveer hiervoor geen afzonderlijk budget binnen het Borgstellingsfonds.

Het BF is minder geschikt voor extra stimulering van echte innovaties, gedaan door voorlopers. Doorgaans gaan deze innovaties gepaard met grote investeringen en een groter risico. Het is beter om echte innovaties apart te houden en via een afzonderlijke regeling te stimuleren met dezelfde werkwijze van garantstelling voor alle ondernemers in de land- en tuinbouw. Het Innovatiekrediet van het ministerie van Economische Zaken kan hierbij als voorbeeld dienen. Andere instrumenten zoals gerichte subsidies zijn geschikt voor stimulering van innovaties op de korte termijn.

Veel van de innovaties in de land- en tuinbouw hebben een relatie met duurzaamheid. Implementatie van deze innovaties in het bedrijfsproces vallen in de glastuinbouw al deels onder de BF+-regeling. Hiervoor zijn reeds ruimere budgetfaciliteiten beschikbaar. Het betreft hier dan niet de echte innovateurs, maar de groep eerste volgers. Ook in andere sectoren zou het implementeren van verrichte innovaties in het bedrijfsproces moeten worden ondersteund.

Een bijkomend probleem ten aanzien van innovaties is een definitiekwestie. De term innovatie blijkt in de praktijk moeilijk eenduidig te definiëren, en meetbaar te maken. In de land- en tuinbouw bestaat niet een reguliere regeling voor innovaties waar je aan zou kunnen koppelen.

b) Neem bedrijven die voldoen aan maatlat duurzame veehouderij op in de regeling BF+.

Verduurzaming dient binnen BF+ evenals de glastuinbouw, ook in de dierlijke sectoren (pluimvee, varkens en melkvee) ondersteuning te bieden aan ondernemers met goede investeringsplannen die voldoen aan de eisen van de Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV) maar een tekort aan beschikbare zekerheden. De MDV bevordert duurzame innovaties in de veehouderij.

Na implementatie van de dierlijke sectoren, dient er ook aandacht te zijn voor stimulering van duurzaamheid in de andere plantaardige sectoren zoals boomkwekerij, bloembollen, opengrondstuinbouw enzovoort.

c) Volg kritisch budgetuitputting van BF+ glastuinbouw.

Ten aanzien van duurzaamheid zijn in GLK versie 8 de gestelde eisen aan een Groen Label Kas om zodoende in aanmerking te komen voor 40% MIA en VAMIL en BF+ flink aangescherpt per einde 2007. Hierdoor bestaat de kans dat het beschikbare budget niet volledig wordt benut.

Schaalvergroting

d) Opschalen van het maximale bedrag voor BF per aanvraag tot 500.000 a 600.000 euro en jaarlijks indexeren van BF en BF+ bedrag.

Als gevolg van het schaalvergrotingsproces in de land- en tuinbouw wordt voor steeds meer BF-aanvragen het maximumbedrag van 450.000 euro aangevraagd. De verwachting is dat in de toekomst de gemiddelde bedragen die gemeoid zijn met de investeringsthema's waarbij BF een rol speelt verder zullen stijgen. Daarom wordt een jaarlijkse indexering van het maximumbedrag per aanvraag voorgesteld voor zowel BF als BF+. Dit zou het percentage kunnen zijn waarmee het beschikbare budget jaarlijks wordt uitgebreid. Ook andere indexcijfers kunnen hiervoor gebruikt worden.

e) Verlaag de ondergrens van BF naar 50.000 euro.

In de biologische land- en tuinbouw, bestaat er in sommige gevallen vanuit de markt behoefte om bij investeringsplannen een borgstellingskrediet te verstrekken van minder dan 90.000 euro (de ondergrens). Biologische land- en tuinbouw levert een belangrijke bijdrage aan het duurzaamheidsbeleid van de overheid. De keuze is aan de banken of zij bereid zijn voor hun klanten, ook bij lagere dekkingstekorten, gebruik te maken van het BF.

Starters en bedrijfsovername

f) Verlaag de solvabiliteitseis (BAV-eis) binnen BF van 20% naar 15% conform BF+.

Voor ondernemers is het lastig om aan de huidige solvabiliteitseis van BF te voldoen bij bedrijfsovername. Dit geldt ook voor startende bedrijven. Toegang tot kapitaal wordt makkelijker als de solvabiliteitseis lager is. Tot 2004 werden er binnen het BF geen eisen gesteld aan BAV.

Door de invoering van de BAV-eis is het voor pachtbedrijven ook steeds moeilijker geworden aanspraak te kunnen maken op het BF. Onder pachtbedrijven bevinden zich ook steeds vaker starters die vanwege de hoge grondprijzen niet in staat zijn grond aan te kopen. Verlaging van de eis naar 15% geeft pachtbedrijven betere toegangsmogelijkheden tot het BF.

Verlaging van de solvabiliteitseis brengt wel een groter risico voor het Fonds met zich mee. Echter, gezien de eigen grenzen die banken stellen aan een bepaalde omvang aan zekerheden en het risico van 20% voor de bank bij een eventuele uitwinning van het bedrag zullen er geen onverantwoorde besluiten worden genomen.

g) Hanteer eenduidige definities met betrekking tot starters.

De huidige definitie voor jonge agrariërs wijkt af van de definitie in de Subsidie-regeling jonge agrariërs. Dit leidt niet alleen tot verwarring, maar de BF-eis is ook zwaarder, in verband met het tijdstraject van direct versus drie jaar, zoals bij overige stimuleringsregelingen voor jonge agrariërs. Er wordt voorgesteld om de definitie BF jonge agrariër te wijzigen in definitie jonge agrariër Subsidie-regeling, met hierbij de toevoeging dat in die periode van drie jaar maximaal een keer van de BF regeling jonge agrariër gebruik kan worden gemaakt.

Juridische aansprakelijkheid

h) Ga mee met juridische ontwikkelingen in bedrijfspvormen rond aansprakelijkheid/samenwerkingsverbanden.

In de land- en tuinbouw neemt het aantal bedrijven met een rechtsvorm (bv) jaarlijks toe. Redenen hiervoor zijn van fiscale en juridische aard, zoals beperking van de aansprakelijkheid. De huidige voorwaarden van BF die gericht zijn op natuurlijke personen is met name in de glastuinbouw dan ook niet meer van deze tijd. Hoofdelijke aansprakelijkheid is voor veel ondernemers die kiezen voor een rechtspersoon niet meer acceptabel. Voor deze groep ondernemers is het instrument BF niet beschikbaar. Openstelling voor rechtspersonen wordt bepleit. Aanvullend, diepgaander onderzoek naar de onderbouwing en mogelijke consequenties van deze verruiming van het BF-instrument is volgens alle betrokkenen essentieel.

Procedure

i) Werp een kritische blik op de procedurele kant, organisatie van het proces.

- De banken zijn er voorstander van om conform bij het BBMKB de bank zelf vooraf de beoordeling te laten uitvoeren van de Borgstellingsaanvraag. De banken kunnen hiermee nog meer de regie voeren. Dit sluit aan bij de huidige rol van de overheid waarbij meer verantwoordelijkheid bij het bedrijfsleven wordt neergelegd. Als banken vooraf zelf de toetsing kunnen sluit dit beter aan bij een snelle implementering van investeringsbeslissingen, zoals steeds meer gebruikelijk is, en kan hiermee de doorlooptijd van de aanvragen worden verkort.

Een ander aspect is dat door het ontstaan van verschillende juridische constructies bij een toenemende diversiteit in samenwerkingsverbanden het steeds moeilijker voor financieringsdeskundigen van DR wordt een tijdige en goede bureaubeoordeling te maken.

Bij de voorgestelde procedurewijziging dient ook aandacht te zijn voor de mogelijke gevolgen ten aanzien van het aantal verliesdeclaraties.

- Banken en uitvoeringsinstantie DR kijken in samenspraak kritisch naar de procedurele kant van de huidige beoordelingsmethodiek welke zaken administratief werkelijk relevant zijn. Schenk hierbij onder andere aandacht aan de rol en betekenis van bedrijfsbezoeken.

Algemeen

j) Houd de Borgstellingsregeling simpel en voeg geen andere 'doelgroepen' meer toe.

Bij de uitvoering van de Borgstellingsregeling is er nadrukkelijk voor gekozen om dit via de banken te laten lopen. De regelingen voor bestaande bedrijven, starters en bedrijven die investeren in duurzaamheid (BF+) worden daarbij goed herkend en toegepast door banken. Het is belangrijk om de Borgstellingsregeling zo 'simpel' mogelijk te houden omdat het instrument juist hier haar kracht aan ontleent. Dit neemt niet weg dat het principe van garantstelling interessante eigenschappen bezit om door de overheid als financieringsinstrument op andere terreinen (bijvoorbeeld innovaties) in te zetten.

Summary

Borgstøllingsfonds (Agricultural Loan Guarantee Fund): ready for the future?

The principal question that has to be answered within this study is: in what way can the Agricultural Loan Guarantee Fund (BF) policy instrument be made 'future-proof'? This question can be subdivided into two parts:

1. Is the original goal of the BF - i.e. to stimulate the development of agriculture and horticulture – still relevant? Or does this goal need to be adapted to new developments?

The stimulation of the development of agriculture by the BF is still relevant, although this goal does need adjusting in the light of current and future developments. The BF is still an inexpensive, self-supporting instrument for helping farmers with too little security to develop and keep their holdings healthy and so contribute to a balanced, sustainable and competitive industry. The target groups are the smaller and medium-sized farms with growth prospects but lacking security, together with successors and 'followers' in the innovation of primary agriculture and horticulture.

The most important developments in the market and society that will require attention in the future in the context of the BF are:

- improving sustainability;
- economies of scale;
- starters and farm takeovers.

2. In what form is the BF instrument the most effective in terms of the future?

Although the most important investment themes for the future already form part of the BF instrument, a number of concrete recommendations have been made on the basis of market analysis on the ways in which the BF can be prepared for the future. The recommendations are set out below, accompanied by a brief elucidation for each theme. The order in which they are presented is not related to the degree of importance of the recommendations.

Recommendations

Innovation and improving sustainability

a) Innovations merit constant attention, but do not reserve a separate budget for them within the Borgstellingsfonds.

The BF is less suitable for the extra stimulation of genuine innovations made by pioneers. These innovations are generally accompanied by major investments and a greater risk. It is better to keep genuine innovations separate and to stimulate them through a separate arrangement, using the same form of guarantee for all entrepreneurs in agriculture and horticulture. The Ministry of Economic Affairs' 'Innovation Credit' may serve as an example here. Other instruments, such as specific subsidies, are suitable for stimulating innovations in the short term.

Many of the innovations in agriculture and horticulture are related to sustainability. The implementation of these innovations in business practice in horticulture is already partly covered by the BF+ scheme. Broader budget facilities are already available for these. These are therefore not the true innovators, but the group of first followers. The implementation of specific innovations in farming practice would have to be supported in other sectors, too.

A supplementary problem in relation to innovations is a matter of definition. The term innovation proves to be difficult to define clearly and to make quantifiable in practice. There is no single regular arrangement for innovations in agriculture and horticulture to which one could connect.

b) Include farms which satisfy the criterion for sustainable livestock farming in the BF+ scheme.

There should be support under the BF+ scheme not only in the greenhouse industry, but also in the livestock sectors (poultry, pigs and dairy cattle), for farmers who have good investment plans that satisfy the requirements of the Criteria for Sustainable Livestock Farming (*Maatlat Duurzame Veehouderij*, MDV), but who lack available security. The MDV encourages sustainable innovations in livestock farming.

Besides implementation in the livestock sectors, attention should also be paid to the encouragement of sustainability in the other plant-growing sectors, such as tree nurseries, bulb growing, open-field horticulture etc.

c) Look out for the exhaustion of the BF+ budget for greenhouse horticulture.

With regard to sustainability, in GLK (Green Label Greenhouses) version 8, the requirements imposed on a Green Label Greenhouse to enable it to qualify for 40% MIA (Environmental Investment Allowance) and VAMIL (Accelerated Depreciation of Investment in Environmental Equipment) and BF+ were considerably tightened up at the end of 2007. This creates the possibility that the available budget will not be fully taken up.

Economies of scale

d) Scaling up of the maximum amount for BF per application from €500,000 to €600,000 and annual indexing of the BF and BF+ amounts.

As a consequence of economies of scale in agriculture and horticulture, an increasing number of BF applications are being made for the maximum amount of €450,000. It is anticipated that, in the future, the average amounts involved in the investment themes in which BF plays a part will increase further. For this reason, an annual indexing of the maximum amount per application is proposed for both BF and BF+. This could be the percentage by which the available budget is being increased annually. Other indices can also be used for this.

e) Reduce the lower limit of BF to €50,000.

In organic agriculture and horticulture, a need arises from the market in some instances to grant a credit of less than €90,000 (the lower limit) to guarantee investment plans. Organic agriculture and horticulture make an important contribution to the government's sustainability policy. It is up to the banks to choose whether they are prepared to make use of the BF for their customers, even in the case of lower cover deficits.

Starters and farm takeovers

f) Reduce the solvency requirement (BAV [= bank liability capital] requirement) in the BF from 20% to 15% in line with BF+.

It is difficult for entrepreneurs to meet the current BF solvency requirement when taking over a holding. This also applies to starter businesses. Access to capital would be easier if the solvency requirement were lower. Until 2004, no requirements were imposed regarding BAV in the BF.

The introduction of the BAV requirement has also made it increasingly difficult for tenant farmers to make claims on the BF. Tenant farmers also increasingly include starters who are unable to purchase land because of high land prices. Lowering the requirement to 15% would give tenant farmers better access to the BF.

Lowering the solvency requirement does entail a greater risk for the fund, but in view of the limits that the banks themselves set on a particular level of security and the 20% risk for the bank in the event of failure to repay the amount, no irresponsible risks will be taken.

g) Apply clear definitions for starters.

The present definition of young farmers differs from the definition in the Subsidy Scheme for young farmers. This not only causes confusion, but the BF requirement is also higher, because of the period difference of immediate as opposed to three years, as with other incentive schemes for young farmers. We propose that the BF definition of young farmer should be amended to coincide with the definition of young farmer under the Subsidy Scheme, and add the requirement that use can be made of the BF young farmers scheme only once during the three-year period.

Legal liability

h) Keep abreast of legal developments in forms of enterprise in regard to liability and joint ventures.

In agriculture and horticulture the number of holdings with a legal form (bv = private limited liability company) is increasing annually. The reasons for this are fiscal and legal, such as limitation of liability. The present BF conditions, which relate to natural persons, are therefore no longer in line with the times, particularly in greenhouse horticulture. Joint and several liability is no longer acceptable for many entrepreneurs who elect for legal personality. The instrument of BF is not available to this group of entrepreneurs. We make a plea for opening it to legal persons. Additional, deeper research into the foundation and possible

consequences of this broadening of the BF as an instrument is essential, according to all concerned.

Procedure

i) Look critically at the procedural side, the organisation of the process.

- The banks are in favour of allowing the bank itself to carry out the assessment of the guarantee application beforehand in accordance with the *BBMKB (Besluit Borgstelling MKB-kredieten*, the decree on guarantees for SME credits). This will enable the banks to exercise even more control. This is in line with the present role of the government, which places more responsibility on business. If the banks can carry out the testing themselves beforehand, this will assist a rapid implementation of investment decisions, as is becoming increasingly customary, and as so speed up the processing of applications.

Another aspect is that, because of the creations of different legal constructions with an increasing diversity of forms of cooperation, it becomes increasingly difficult for the financing experts within the Regulations Department (DR) to make a prompt and sound desk assessment.

With the proposed change in procedure, attention should also be paid to the possible consequences of the number of loss declarations.

- The banks and the implementation body (the Regulations Department) should take a joint critical look at the procedural side of the present assessment method to determine which matters are administratively truly relevant. They should consider here, among other things, the role and importance of farm visits.

General

j) Keep the Guarantee Scheme simple and do not add any further 'target groups' to it.

In implementing the Guarantee Scheme, it was deliberately decided to allow it to be operated by the banks. In the process, the schemes for existing farms, starters and farms investing in sustainability (BF+) are well recognised and applied by the banks. It is important to keep the Guarantee Scheme as 'simple' as possible because the instrument derives its strength precisely from this.

Nevertheless, the principle of providing guarantees possesses interesting characteristics that might encourage the government to employ it as a financing instrument in other fields (e.g. innovations).

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Het Borgstellingsfonds voor de Landbouw bestaat al vanaf 1951. In die periode is het instrument een aantal keer gewijzigd. De laatste verandering betreft de aanpassing van BF en het invoeren van het BF+ glastuinbouw per 1 januari 2004 en het invoeren van het BF+ veehouderij in 2008 (begrotingsbehandeling 2008 ministerie LNV). De insteek van het BF is in grote lijnen gelijk gebleven. De omstandigheden waarin agrarische bedrijven opereren veranderen in snel tempo. Daarnaast veranderen ook de omgeving en de maatschappelijke en politieke eisen en wensen.

Een weerslag van deze veranderingen wordt gevonden in het Beleidsprogramma 'Samen werken, samen leven' van het kabinet. Hierin wordt gezegd dat de toegang tot kapitaal voor startende en snel groeiende ondernemers wordt verbeterd door verruiming van het borgstellingskrediet (ook voor land- en tuinbouw) en van innovatiekredieten.

In 2006 werden binnen de BF-regeling 124 borgstellingen verleend, voor een bedrag van 51,1 miljoen euro. Hiervan ging 13 miljoen euro naar de sector landbouw en 38,1 miljoen euro naar de sector tuinbouw. In de sector landbouw is 39% van het totale borgstellingsbedrag verleend aan de varkenshouderij. In de sector tuinbouw is het merendeel van het borgstellingsbedrag (82%) verleend aan de glastuinbouw. De 124 verleende borgstellingen hebben een totale investering mogelijk gemaakt van 344 miljoen euro. Binnen de BF+-regeling glastuinbouw werden in 2006 30 borgstellingen verleend voor een bedrag van 32,2 miljoen euro. Het borgstellingsbedrag is evenwichtig verdeeld over de glasgroenten-, glasbloemen- en potplantenbedrijven. Deze borgstellingen maakten een investeringsbedrag mogelijk van 276,9 miljoen euro (Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw, 2007).

Het belang dat het kabinet hecht aan het instrument Borgstellingsfonds blijkt tevens uit de extra middelen die vanuit het Beleidsprogramma beschikbaar zijn gesteld voor dit instrument. Voor 2008 is het beschikbare budget voor BF 50 mln. euro en voor BF+ 55 mln. euro. In de begroting van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV) is opgenomen dat jaarlijks 2 miljoen euro extra middelen aan het BF wordt toegevoegd. Doel hiervan is om vanaf 2008 de borgstellingsfaciliteit verder te versterken ten behoeve van de ontwikkeling van een innovatieve en duurzame land- en tuinbouw.

1.2 Doelstelling

Bovenstaande bevestigt de noodzaak van een verkenning naar de mogelijkheden om het instrument Borgstellingsfonds aan te passen aan de eisen van de toekomst.

Hoofdvraag: op welke wijze kan het instrument BF toekomstbestendig worden gemaakt?

Deze vraag valt in twee onderdelen uiteen:

1. Is het oorspronkelijke doel van het BF, te weten het stimuleren van de ontwikkeling van de land- en tuinbouw, nog actueel? Of behoeft dit doel aanpassing naar aanleiding van nieuwe ontwikkelingen?
2. Indien aanpassing noodzakelijk is, in welke vorm is het instrument BF het meest effectief?

Een drietal zaken moet hierbij aandacht krijgen

1. Ontwikkelingen in markt en maatschappij
 - Verduurzaming
 - Innovatie
 - Internationalisering
 - Verbreding
 - Starters en bedrijfsovername
 - Schaalvergroting
2. Juridische en financiële structuren in de markt
 - Juridische structuur van bedrijven
 - Financieel instrumentarium in de markt
3. Rolverdeling overheid - markt
 - Verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, banken en aanvragers
 - Risicoverhouding garanties versus zekerheden

1.3 Aanpak

De verkenning in deze quick scan is specifiek gericht op de inhoud van het instrument BF, gegeven de huidige beschikbare budgetten. Er is behoefte aan een solide argumentatie. De vraag die de opdrachtgever centraal stelt is 'welk

type BF-instrument is in de toekomst nodig, op basis van de marktanalyse'. Het gaat hier nadrukkelijk niet om de juridische structuur van het instrument BF. De discussie of het BF vanuit een zelfstandig bestuursorgaan (ZBO) of vanuit LNV wordt aangestuurd, raakt hieraan, maar zal separaat plaatsvinden. Om vanuit de markt inzicht te krijgen aan welk type BF-instrument er in de toekomst behoefte is, zijn er gesprekken gevoerd met de belangrijkste betrokkenen: de banken en medewerkers van de overheid betrokken bij de beoordeling van de aanvragen. Hierbij zijn de conclusies en aanbevelingen uit de quick scan *De functie van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw* uitgevoerd door Van der Meulen et al. (2006) gebruikt als vertrekpunt voor de verkenning.

Op basis van de verkenning kan het bestuur van het BF in overleg met de minister van LNV eventueel een aangepast BF ontwerpen.

2 Maatschappelijke ontwikkelingen

Naar aanleiding van een korte voorstudie in opdracht van het Bestuur BF, uitgevoerd door betrokkenen bij het Borgstellingsfonds werkzaam bij de banken en Dienst Regelingen, zijn onderstaande thema's als relevant voor de toekomst betiteld. Hieronder volgt per thema een korte uiteenzetting, veelal in relatie tot de voor het Borgstellingsfonds relevante sectoren.

1. Ontwikkelingen in markt en maatschappij

Ad Verduurzaming

In de gehele land- en tuinbouw wordt op allerlei manieren gewerkt aan structurele veranderingen die maatschappelijk gewenst zijn. Werken aan structurele verandering, gericht op een verdere verduurzaming van de agrarische sector, is mogelijk via systeeminnovaties, dit zijn bedrijfsoverstijgende veranderingen. Ze zijn nodig in de transitie van de land- en tuinbouw naar duurzame, maatschappelijk gewenste productiesystemen. Systeeminnovaties kunnen vaak alleen ontstaan en slagen in grotere verbanden en met medewerking van alle of een groot deel van de belanghebbenden: boeren, tuinders, landbouworganisaties, landelijke en regionale overheden, maar ook ketenpartijen en maatschappelijke organisaties.

Hiervoor is het nuttig te weten hoe transitie in zijn werk gaat en welke instrumenten ingezet kunnen worden om beweging te stimuleren of in gang te zetten. Het gaat er hierbij vooral om hoe de verduurzaming is (bij) te sturen en te versnellen. De vraag daarbij is ook hoe maatschappelijke actoren, bijvoorbeeld overheden, invloed kunnen uitoefenen op deze veranderingsprocessen (Vogelezang en Wijnands, 2005).

In de *toekomstvisie op de veehouderij* gaf de minister van LNV onlangs aan dat in 15 jaar de veehouderij in Nederland zich moet hebben ontwikkeld tot een in alle opzichten duurzame veehouderij, met een breed draagvlak in de samenleving. De minister van LNV wil onder andere met de volgende instrumenten deze omslag bewerkstelligen (Tweede Kamer, 2008):

- fiscale instrumenten (EIA, MIA, VAMIL) voor duurzame investeringen, gekoppeld aan de maatlat duurzame veehouderij (MDV), die samen met het ministerie van VROM verder wordt ontwikkeld;
- investeringssteun voor duurzame investeringen in bijvoorbeeld integraal duurzame stalsystemen;

- innovatiesubsidies om voorlopers in de veehouderij financieel te steunen bij ontwikkelingen van nieuwe producten, procedés, systemen en technologieën.

De Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV) bevordert duurzame innovaties in de veehouderij. Het gaat hierbij om bovenwettelijke eisen aan zowel reductie van de ammoniakemissie als aan dierenwelzijn. Vee stallen die voldoen aan de criteria van de MDV tonen betrouwbaar aan dat zij voldoen aan de duurzaamheidsdoelstellingen van overheidsregelingen, zoals MIA en VAMIL. Het percentage investeringsaftrek is voor MIA vastgesteld op 40. Voor zowel de ammoniakmaatlat als de dierenwelzijnsmaatlat is een minimumaantal punten bepaald, voor de overige punten (de zogenaamde vrije ruimte) kan de ondernemer zelf kiezen of ze behaald worden op de ammoniakmaatlat dan wel de dierenwelzijnsmaatlat of een combinatie van beide. In eerste instantie is de MDV ontwikkeld voor pluimvee, varkens en melkvee. In een later stadium kan de MDV worden uitgebreid met andere diercategorieën zoals kalveren, konijnen en geiten en met nieuwe thema's zoals energie, water (verbruik en lozing), broeikasgassen (methaan), mest (opslag, be- en verwerking), fijn stof, geur en geluid (SMK internet, 2008).

Sinds 2004 bestaat er een BF+ regeling voor de glastuinbouw wanneer op het gebied van duurzaamheid wordt voldaan aan de voorwaarde dat minimaal 50% van de investeringen voldoet aan de eisen voor een Groen Label Kas (GLK) en/of de aankoop van grond ten behoeve van de glastuinbouw met specifieke afmetingen voor energie-efficiency. Ongeveer 10% van de glastuinbouwbedrijven in Nederland beschikt al over een Groen Label Kas-certificaat (www.milieukeur.nl). De glastuinbouw levert een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse economie. Het is een voor Nederland gezichtsbepalende bedrijfstak, maar tegelijkertijd is het een sector die een grote druk legt op het milieu. Het verwarmen en kunstmatig belichten van een kas, kost bijvoorbeeld veel energie.

De afgelopen jaren maakte de glastuinbouw ruimschoots gebruik van de MIA- en VAMIL-regeling. Meer dan twee derde van het nieuwbouwareaal was voorzien van het GLK-certificaat. Dit percentage is veel hoger dan de bedoeling is van de fiscale stimuleringsregeling die uitgaat van circa 30% van het nieuw te bouwen areaal. Hierdoor is besloten tot een nieuw certificatieschema voor de GLK per oktober 2007 (GLK versie 8). In de herziening zijn op het gebied van energie meer doelvoorschriften opgenomen, waarbij de tuinder zelf de keuze heeft op welke wijze hij aan de voorwaarden wenst te voldoen.

Ook in de andere sectoren dan hierboven genoemd heeft duurzame productie de aandacht van veel belanghebbenden. Ten slotte levert de biologische

land- en tuinbouw een belangrijke bijdrage aan de verduurzaming. Om dit te stimuleren is er afzonderlijk overheidsbeleid geformuleerd.

Ad Innovatie

Om de verworven concurrentiepositie van de Nederlandse land- en tuinbouw te behouden dan wel uit te breiden, zijn innovatietrajecten nodig. In 2006 is het ministerie van LNV dan ook gekomen met de *Strategienota Innovatie*. Hierbij wordt ook melding gemaakt van een Garantieregeling: verruiming van fiscale en borgstellingsfaciliteiten.

In Van der Meulen et al. (2006) worden voorbeelden gegeven van innovaties die met behulp van het BF in het verleden mogelijk zijn gemaakt. Aangezien er verschillende instrumenten beschikbaar zijn voor ondernemers met innovatieve ideeën is het wenselijk een goed totaalbeeld te hebben van mogelijke beschikbare financiële ondersteuningsmogelijkheden met al dan niet stapelingsmogelijkheden. Zie hiervoor ook de melding onder Ad 1. bij verduurzaming met betrekking tot innovatiesubsidies.

Het ministerie van LNV beschikt over de Subsidieregeling LNV waarbinnen alle subsidieregelingen zijn ondergebracht (www.minlnv.nl). Deze regeling bestaat uit verschillende modules. Hierin zijn ook verschillende regelingen opgenomen die gericht zijn op het ondersteunen van innovatieve ideeën. Het betreft hier zowel regelingen voor individuele bedrijven en samenwerking bij innovatieprojecten door verschillende bedrijven. Recente voorbeelden hiervan zijn onder andere investeringen op het terrein van energiebesparing, marktintroductie energie-innovaties en gecombineerde luchtwassystemen. Jaarlijks zijn deze regelingen in bepaalde perioden opengesteld met verschillende subsidiabele bedragen. Onlangs is er via SenterNovem ook voor de agrarische sector een regeling geopend die Innovatievouchers beschikbaar stelt.

Begin 2008 introduceerde de overheid het Innovatiekrediet. Deze regeling van het ministerie van Economische Zaken is bedoeld om mkb'ers te helpen hun innovatieve ideeën uit te voeren. Voor 2008 is een budget van ruim 20 miljoen euro beschikbaar gesteld, dat in navolgende jaren oploopt naar 50 miljoen euro. Het Innovatiekrediet is bestemd voor de ontwikkelingsfase van een technisch nieuw product, proces of dienst. Het is een risicodragend krediet en ondersteunt maximaal 35% van de totale projectkosten. In de overige 65% dient de mkb'er op een andere manier te voorzien. De minimale projectomvang bedraagt 300.000 euro en het maximale krediet bedraagt 5 miljoen euro. Het Innovatiekrediet vermindert de financiële risico's voor de ondernemer: mislukt het project technisch gezien, dan hoeft het Innovatiekrediet niet te worden terugbetaald.

Het Innovatiekrediet is vooralsnog niet beschikbaar voor de land- en tuinbouw (www.senternovem.nl).

Ad Internationalisering

In de land- en tuinbouw zijn er steeds meer ondernemingen die hun vleugels ook naar het buitenland uitslaan. Dit zijn in veel gevallen de betere ondernemers op grote bedrijven met als strategie verdere bedrijfsontwikkeling. Vraag is of dit bedrijven zijn die tot de doelgroep van BF moeten worden gerekend. De huidige BF-regeling kent geen mogelijkheden voor ondersteuning van internationale activiteiten. Vanuit BBMKB is het wel mogelijk Borgstelling toe te passen bij het financieren van exportplannen of voor investeringen in het buitenland.¹ Per saldo hebben (lokale en regionale) banken veelal in beperkte mate te maken met bedrijven uit het MKB die investeringsplannen in het buitenland hebben - of exportplannen hebben - en daarvoor bij de bank aankloppen voor financiering. Voorzover deze banken daar wel mee te maken hebben, wordt aangegeven dat zij daarbij deels uit de voeten kunnen met de Borgstellingsregeling. Daarbij wordt de Borgstellingsregeling aan de Nederlandse vestiging (moeder) verstrekt. Deze kan de middelen bijvoorbeeld gebruiken voor een investering in het buitenland.

Ad Verbreding

De Agenda Vitaal Platteland onderstreept het belang van ruimte maken voor brede vormen van ondernemerschap op het platteland. LNV ziet de verbreding van de landbouwactiviteiten als een mogelijk belangrijke motor voor de ontwikkeling van een in sociaal, cultureel en landschappelijk opzicht vitaal platteland. Ook kunnen verbredingsactiviteiten mogelijk bijdragen aan het inkomen en het toekomstperspectief van agrarische ondernemers. Een relevant voorbeeld van beleidsrelevantie is de in 2007 opgerichte Taskforce Multifunctionele Landbouw. Deze Taskforce heeft als beleidsdoel een omzetverdubbeling voor een zestal verbrede takken.

In Nederland waren er in 2005 ongeveer een kleine 20.000 bedrijven met verbrede landbouw. Een deel van de verbreding is geïntegreerd in de bedrijfsexploitatie (zoals natuurbeheer) en vergt weinig aanvullende investeringen en fi-

¹ SenterNovem schat in dat jaarlijks de Borgstellingsregeling 'enkele tientallen malen' op deze wijze wordt ingezet. Dit zijn dan de 'bekende gevallen' bij SenterNovem omdat de betreffende bank van tevoren contact gezocht heeft met SenterNovem om te checken of de Borgstellingsregeling aldus toegepast kan worden. SenterNovem sluit niet uit dat deze constructie in de praktijk nog wat vaker wordt toegepast. Dit bijvoorbeeld door banken die inmiddels wel weten dat dit kan (en hoe dit moet) en daarvoor dus geen contact meer met SenterNovem zoeken (Bureau Bartels, 2005).

nanciering. Dit geldt ook indien verbreding van beperkte omvang is en blijft. Een klein deel, veelal geïnspireerde verbreders, kiest voor verbreding als een strategische bedrijfskeuze en investeert (fors) in bedrijfsontwikkeling in bijvoorbeeld zorg of recreatie (Oltmer et al., 2007).

Ad Starters en bedrijfsovername

Om jonge agrariërs, ondernemers jonger dan 40 jaar die zich voor het eerst als bedrijfshoofd vestigen, te stimuleren zijn in 2004 twee voorwaarden in besluit BF aangepast. Het BF-bedrag is maximaal 1,2 mln. euro in plaats van 450.000 euro. Daarnaast bedraagt de garantieprovisie 1% in plaats van 3%. In 2006 werden 33 borgstellingen verstrekt voor een bedrag van 19,7 mln.

Tot en met 2006 bestond de subsidieregeling Jonge agrariërs voor ondernemers jonger dan veertig jaar die een agrarisch bedrijf hadden overgenomen of er één zijn begonnen. Voor investeringen bij een te hoge schuldenlast kon mogelijk een subsidie worden verkregen. Met ingang van 2007 heet deze regeling Bedrijfsmodernisering - Jonge landbouwers.

De financiering van de bedrijfsovername in de agrarische sector is voor veel opvolgers decennialang een moeilijk proces geweest en zal dat in de toekomst ook blijven. De hoge bedrijfswaarde, veroorzaakt door toename in bedrijfsomvang en gestegen prijzen voor productiefactoren, is vaak een knelpunt bij bedrijfsovername.

Ad Schaalvergroting

Al decennialang is er sprake van een dalend aantal bedrijven bij een min of meer gelijke beschikbare hoeveelheid grond voor de land- en tuinbouw. Hieruit blijkt dat de bedrijfsomvang per oppervlakte eenheid is toegenomen. Dit geldt voor alle sectoren in de land- en tuinbouw. Een grotere bedrijfsomvang is ook vanuit economisch oogpunt noodzakelijk om voor ondernemers bestaansrecht te houden richting de markt (licence to produce).

Bij de tegenwoordige schaalvergroting vindt vaak een (meer dan) verdubbeling plaats van de bedrijfsgrootte. In zowel de glastuinbouw als intensieve veehouderij zie je de laatste jaren forse spronginvesteringen plaatsvinden. Er wordt sterk geïnvesteerd in kostprijverlaging (logistiek en arbeidsefficiency). Het Borgstellingsfonds heeft in de jaren van bestaan (al meer dan 50 jaar) bijgedragen aan de mogelijkheden voor bedrijven met beperkte zekerheden om uit te breiden. Zie ook Van der Meulen et al. (2006).

Vreemd vermogen op het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf is tussen 2002 en 2007 met 33% gestegen tot bijna 550.000 euro. Gemiddeld genomen wordt ongeveer een derde van het balanstotaal gefinancierd met vermogen ver-

strekt door derden. De toename van externe financiering wordt onder andere veroorzaakt door het schaalvergrotingsproces, vervanging van arbeid door kapitaal, investeringen op het gebied van duurzaamheid (milieu en dierenwelzijn) en herfinanciering (Berkhout en Van Bruchem, 2008).

2. Juridische en financiële structuren in de markt

Ad Juridische structuur van bedrijven

In de land- en tuinbouw neemt het aantal bedrijven met een rechtsvorm (bv) jaarlijks toe. Redenen hiervoor zijn enerzijds fiscale voordelen bij een bepaalde winstomvang die als gevolg van schaalvergroting eerder worden bereikt en anderzijds de juridische zekerheid om privé-vermogen af te schermen van het totale vermogen. Met name het laatste argument wint de laatste jaren terrein vanwege het juridisch afsplitsen van bedrijfsonderdelen zoals energie (WKK), bi-overgisters, en het aangaan van samenwerkingsverbanden (tussen bedrijven en tussen schakels in de keten).

Samenwerking wordt ook steeds vaker als vorm van schaalvergroting toegepast. Primaire land- en tuinbouwbedrijven zijn klein in vergelijking met andere bedrijven in de keten. In de tuinbouw werken bedrijven de laatste jaren samen in telersverenigingen. Verder bundelen landbouwbedrijven hun krachten in inkoopverenigingen en worden maatschappen gevormd waarin samenwerkingsactiviteiten juridisch worden ingebracht. Soms doet een aantal bedrijven mee aan de vorming van een gezamenlijk groot gemengd bedrijf.

In 2005 was in de glastuinbouwsector bijna 20% van de bedrijven een bv. Bij bedrijven groter dan 5 ha lag dit percentage al boven de 50 (Van der Meulen et al., 2007).

Het BF gaat in zijn richtlijnen uit van natuurlijke personen. Om als rechtspersoon (bv) voor BF in aanmerking te komen is eigen aansprakelijkheid vereist. Voor ondernemers met een bv bestaat hier dus een knelpunt c.q. dilemma. Zij moeten zich persoonlijk aansprakelijk stellen voor het BF-gedeelte. Bij een BF-regeling in het MKB is in het geval van een bv met meerderheidsaandeelhouder de directeur groot aandeelhouder (dga) voor 25% hoofdelijk aansprakelijk.

Ad Financieel instrumentarium in de markt

In de beoordeling van de kredietaanvraag speelt de toekomstige kasstroomontwikkeling in combinatie met de kwaliteit van de ondernemers een steeds prominere rol. Door snelle schaalvergroting zijn er steeds minder zekerheden voorhanden en hierdoor verandert ook de wijze van kredietverlening door banken. Verschuiving in de financieringsgrondslag richting cashflow en een actie-

ve(re) rol van meerdere partijen heeft de laatste jaren geresulteerd in een toename van financiële producten die op de markt worden aangeboden. Toepassing van BF-financiering blijft maatwerk in combinatie met andere financieringsproducten passend in het totale raamwerk van ondernemingsactiviteiten.

Door de wijzigingen in het Besluit BF met ingang van 2004 is het aandeel van de borgstelling in de financiering gedaald van boven de 20% tot 15% voor BF en 12% voor BF+ in 2006. Banken zijn meer eigen geld in leningen gaan steken en hebben hiervoor speciale producten ontworpen. Voorbeelden waarbij is geanticipeerd op de wijzigingen in het Besluit BF zijn de mogelijkheden om achtergestelde leningen voor boeren en tuinders beschikbaar te stellen (Van der Meulen et al., 2006).

Daarnaast heeft in de glastuinbouw de 'sale and lease back'-constructie door de Rabobank een snelle ontwikkeling doorgemaakt. De nieuwbouwkas wordt door de bank gekocht van de tuinder en vervolgens teruggeleased aan de tuinder. Voordeel voor de tuinder is dat hierdoor maximaal gebruik wordt gemaakt van de fiscale regelingen (MIA, EIA, VAMIL) doordat de bank altijd voldoende winst maakt waardoor er voor de tuinder een liquiditeitsvoordeel ontstaat. Hierdoor is de tuinder niet meer afhankelijk van zijn mogelijke winsten om van de fiscale faciliteiten gebruik te kunnen maken.

3. Rolverdeling overheid - markt

Ad Verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, banken en aanvragers

Het overheidsbeleid is de laatste jaren steeds meer gericht op een faciliterende rol, waarin meer verantwoordelijkheden bij het bedrijfsleven worden neergelegd. De overheid schept de randvoorwaarden en geeft de vrijheid aan de ondernemers en marktpartijen om daarbinnen een eigen invulling te geven. In zijn algemeenheid is de huidige minister van LNV van mening dat de overheid terughoudend moet zijn waar het gaat om afdekken van ondernemersrisico. De overheid moet niet op de stoel van de ondernemer gaan zitten (brief aan de TK, 2008/949).

Binnen het instrument BF is er sinds 2004 ook een zwaardere rol bij de banken neergelegd door bij een eventuele uitwinning van borgstelling het risico voor 20% bij de banken neer te leggen. Tot 2004 lag het risico voor de volle 100% bij het Borgstellingsfonds.

Ad Risicoverhouding garanties versus zekerheden

In het geval van uitzonderlijke, risicovolle investeringen doet het huidige Kabinet ervaring op met garantstelling aan ondernemers in het geval van vangnetconstructies. Een recent voorbeeld hiervan is de garantstelling aan een tuinder in samenwerking met het Productschap Tuinbouw die een eerste boring naar aardwarmte heeft gedaan. De minister van LNV bekijkt in overleg met het ministerie van Economische Zaken momenteel de mogelijkheden van een structurele garantievoorziening voor aardwarmteboringen. Deze vangnetconstructie wordt gezien als bijzondere maatregel voor uitzonderlijke, innovatieve investeringen (brief aan de TK, 2008/949).

Ook het in 2008 geïntroduceerde Innovatiekrediet van het ministerie van Economische Zaken is een voorbeeld van garantstelling door de overheid. In dit geval gaat het om 35% van projectkosten die door de overheid worden afgedekt (zie hiervoor: *Ontwikkeling in markt en maatschappij*, Ad Innovatie). Ten aanzien van het verzekeren van risico's als gevolg van neerslag en vorst, neemt het Rijk eveneens de positie in dat zij bereid is in de vorm van een garantstelling een bijdrage te leveren aan het verzekeraar maken van deze risico's. Het is vervolgens aan de verzekeraars om te komen met producten. De verwachting richting de toekomst is dat de overheid vaker gebruik zal maken van Publiek-Private Samenwerking bij de toepassing van garantstelling.

3 Resultaten interviews

Om antwoord te krijgen op de vraag vanuit de markt aan welk type BF-instrument er in de toekomst behoefte is, zijn gesprekken gevoerd met de belangrijkste betrokkenen bij de uitvoering van het instrument, de specialisten van de banken en betrokken medewerkers vanuit de overheid. Zie bijlage 1 voor de lijst met namen van de geïnterviewde personen. In bijlage 2 is de vragenlijst weergegeven die als leidraad heeft gediend bij de gesprekken.

3.1 Investerings thema's en effectiviteit Borgstellingsfonds

De belangrijkste *doelgroep* voor het BF-instrument zijn de kleinere en middelgrote bedrijven ('middengroep') in de land- en tuinbouw met investeringsplannen (indicatief tussen 10 en 15 mln. euro) die positieve liquiditeitsontwikkeling laten zien maar met een gebrek aan zekerheden. Het Borgstellingsfonds levert een bijdrage aan een gezonde financieringsstructuur, de uitbreiding of modernisering van het bedrijf en maakt toekomstige investeringen mogelijk. Het Borgstellingsfonds speelt een geringe rol bij de ontwikkeling van grote bedrijven (indicatief: investeringen > 10 à 15 mln. euro). Toepassing van BF geeft soms wel meer comfort, maar is niet doorslaggevend voor financiering van deze bedrijven.

De belangrijkste ontwikkelingen in markt en maatschappij die ook in de toekomst aandacht behoeven vanuit het Borgstellingsfonds zijn volgens de geïnterviewden:

- verduurzaming;
- schaalvergroting;
- starters en bedrijfsovernames.

Verduurzaming

Verduurzaming in de land- en tuinbouw raakt aan relevante investeringsthema's zoals schaalvergroting en modernisering. Het wachten is op het moment dat BF+ ook wordt opengesteld voor ondernemers die investeren in duurzaamheid in de dierlijke sectoren. Verduurzaming dient binnen BF+ evenals de glastuinbouw, ook in de dierlijke sectoren (pluimvee, varkens en melkvee) ondersteuning te bieden aan ondernemers met goede investeringsplannen die voldoen aan de eisen van de Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV) maar met een tekort aan be-

schikbare zekerheden. De MDV bevordert duurzame innovaties in de veehouderij. Het gaat hierbij om bovenwettelijke eisen aan zowel reductie van de ammoniakemissie als aan dierenwelzijn. De investeringen leveren over het algemeen geen extra rendement op. Stimulering van deze investeringen kan bijvoorbeeld door qua omvang van het borgstellingbedrag en provisie aan te sluiten bij de BF+-regeling die nu alleen beschikbaar is voor de glastuinbouw (dat wil zeggen budget maximaal 1,2 mln. euro en provisie 3%).

Ten aanzien van duurzaamheid in de glastuinbouw zijn in GLK versie 8 de gestelde eisen aan een Groen Label Kas om zodoende in aanmerking te komen voor 40% MIA en VAMIL en BF+ flink aangescherpt per einde 2007. Aanleiding was het in de ogen van VROM bovenmatige gebruik van de glastuinbouw van MIA, EIA en VAMIL. Deze strengere eisen zorgen ervoor dat de economisch beslissing om Groen Label te bouwen voor groentetelers en een deel van de potplantenbedrijven minder aantrekkelijk wordt. De verwachting is dat door aanscherping van de voorwaarden in GLK 8 het budget BF+ vanuit glastuinbouw niet geheel benut gaat worden. Met betrekking tot duurzaamheid glastuinbouw is BF+ hierdoor op een smalle basis gebaseerd. Echter, andere mogelijkheden voor criteria voor duurzaamheidsbepaling lijken niet direct voorhanden. Voor duurzaamheid van de glastuinbouwsector is het van belang dat de grote groep volgers op het gebied van milieu innovatiever wordt, en reeds verrichtte innovaties bij voorlopers oppakt. Het is belangrijk dat zij aanspraak kunnen blijven maken op BF+.

Duurzaamheid moet ook worden gezien in relatie zien tot biologische landbouw. Hier is vanuit BF relatief weinig budget mee gemoeid, maar biologische land- en tuinbouw leveren wel een belangrijke bijdrage aan het duurzaamheidsbeleid van de overheid. Triodos Bank loopt bij financiering van investeringsplannen in de biologische sector geregeld tegen het probleem aan dat de ondergrens voor BF van 90.000 euro te hoog is.

Schaalvergroting

Schaalvergroting is belangrijk voor de belangrijkste doelgroep van BF, de kleinere en middelgrote bedrijven (zie hierboven), die potentie hebben en moeten uitbreiden om levensvatbaar te blijven en de markt van dienst te kunnen zijn. Als gevolg van het schaalvergrotingsproces in de land- en tuinbouw wordt voor steeds meer BF-aanvragen het maximumbedrag van 450.000 euro aangevraagd. Dit is een teken aan de wand dat de huidige maximumnorm, gezien de huidige ontwikkelingen in de landbouw, aan de krappe kant is. BF-verstrekingen van 300.000-450.000 euro zijn tegenwoordig het meest gangbaar. De maximumhoogte van 450.000 euro voor BF-garanties werkt belemmerend in de

markt. De verwachting is dat in de toekomst de gemiddelde bedragen die gemoeid zijn met de investeringsthema's waarbij BF een rol speelt verder zullen stijgen. Banken stellen voor om voor BF het maximumbedrag per borgstelling te verhogen naar 500.000 à 600.000 euro. Consequentie hiervan is dat er binnen een gelijkblijvend budget minder borgstellingen kunnen worden verleend. Aanpassing van het maximumbedrag voor BF+ (1,2 mln. euro) is niet genoemd. Naast het opschalen van het maximale bedrag voor BF per aanvraag is er als gevolg van het schaalvergrotingsproces behoefte aan een jaarlijkse indexering van het maximumbedrag per aanvraag voor zowel BF als BF+.

Starters en bedrijfsovername

Bedrijfsovername is steeds moeilijker te realiseren gezien de kapitaalslasten die gemoeid zijn met de overname. Als gevolg van het schaalvergrotingsproces neemt de financieringsbehoefte bij de overname toe. Bedrijfsovernames worden ook steeds complexer ingestoken vanwege het afdekken van risico's van diverse bedrijfsactiviteiten. BF kan ondernemers in staat stellen de overname te realiseren. De toegang tot kapitaal voor startende en snel groeiende ondernemers kan worden verbeterd door binnen de BF-regeling de solvabiliteitseis (BAV-eis) te verlagen van 20% naar 15% conform de voorwaarde bij BF+. Voor veel ondernemers is het lastig om aan de huidige solvabiliteitseis van BF te voldoen bij bedrijfsovername. Dit geldt zeker ook voor startende bedrijven. Regelmatig is achtergesteld vermogen nodig om de bedrijfsovername mogelijk te maken, met meer risico voor banken. Tot 2004 werden er binnen het BF geen eisen gesteld aan BAV.

In 'Samen werken, samen leven' staat dat regelingen beter moeten worden toegesneden op situaties van startende en kleine ondernemers. In dit beleid past het streven naar eenduidige definities binnen verschillende stimuleringsregelingen. De huidige definitie voor jonge agrariërs binnen de BF-regeling wijkt af van de definitie in de Subsidieregeling jonge agrariërs.

Subsidieregeling jonge agrariërs.

Definitie Subsidieregeling jonge agrariër (SJA): Bedrijf volledig overgenomen of opgericht in de afgelopen drie jaar.

Definitie jonge agrariër BF: Bedrijf volledig overnemen of starten.

Dit leidt niet alleen tot verwarring. De BF-eis is zwaarder in verband met het tijdstraject van direct versus drie jaar, dan die geldt bij overige stimuleringsregelingen voor jonge agrariërs. Hierdoor wordt de mogelijkheid om starters en

bedrijfsovernames te stimuleren beperkt. Bovendien stimuleert de wijziging van de definitie ook investeringen na bedrijfsovername.

Er wordt door de geïnterviewden voorgesteld om de definitie BF jonge agrariër te wijzigen in de definitie die van toepassing is bij Subsidieregeling jonge agrariër, met hierbij de toevoeging dat in die periode van drie jaar maximaal een keer van de BF-regeling jonge agrariër gebruik kan worden gemaakt.

De andere thema's, te weten innovaties, internationalisering en verbreding, zijn relevant maar volgens de geïnterviewden minder in relatie tot het Borgstellingsfonds. Met name innovatie is en blijft een belangrijk thema. Toepassing van innovaties hangt veelal samen met duurzaamheid in de land- en tuinbouw.

Innovatie

Het Borgstellingsfonds is minder geschikt voor stimulering van echte innovaties. Een aparte regeling voor innovatie binnen BF rendeert volgens de geïnterviewden niet. Het advies is: 'Hou echte innovatie apart en stimuleer dit via een aparte regeling.' Hierbij kan als instrument eventueel gebruik worden gemaakt van een regeling zoals het Borgstellingsfonds door met garanti kapitaal te werken vanuit de overheid (zie bijvoorbeeld het Innovatiekrediet van ministerie van EZ voor mkb'ers). Doorgaans gaan innovaties gepaard met grote investeringen en een veel groter bedrijfsrisico. Daarbij vergt beoordeling van innovaties een langere en diepgaandere procedure, iets wat binnen het aanvraagtraject van een BF-garantie niet wenselijk is. Subsidies zijn voor de korte termijn goed bruikbaar als instrument met een tijdelijk katalyserende werking. Vanuit beleid zijn er op het gebied van het stimuleren van innovaties momenteel meerdere subsidieregelingen, onder andere op gebied van energiebesparing in de glastuinbouw, waar ondernemers reeds een beroep op kunnen doen. In de toekomstvisie op de veehouderij (brief aan de Tweede Kamer DL 2007/3569) wordt ook gesproken van innovatiesubsidies om voorlopers in de veehouderij financieel te steunen bij ontwikkelingen van nieuwe producten, procedés, systemen en technologieën. Onlangs is er via SenterNovem ook voor de agrarische sector een regeling geopend die Innovatievoucher(s) beschikbaar stelt.

Veel innovaties in de land- en tuinbouw hebben een duidelijke relatie met het thema duurzaamheid. Onder de BF+-regeling vallen reeds een aantal innovaties waarvoor nu ruimere budgetfaciliteiten beschikbaar zijn. Vaak betreft het dan niet meer het ondersteunen van de echte pioniers, maar de groep volgers die de innovatie opneemt in het bedrijfsproces. Stimulering van deze innovaties wordt hierbij vooral gezien als onderdeel van het totale investeringsplan. Het Borgstellingsfonds kan hierbij de functie vervullen met betrekking tot de imple-

mentatie van een innovatie in de praktijk. Vanuit beleid kan BF gebruikt worden als stimulerend instrument voor structurele ontwikkelingen.

Een bijkomend probleem ten aanzien van innovaties is een definitiekwestie. De term innovatie blijkt in de praktijk moeilijk eenduidig te definiëren c.q. af te bakenen, en meetbaar te maken. In de beleving van ondernemers is innovatie ook geen afgebakend begrip. In de BBMKB-regeling wordt aangesloten op de Wet bevordering Speur en Ontwikkelwerk (WBSO). In de land- en tuinbouw bestaat niet één reguliere regeling (wet) voor innovaties die je als voorwaarde zou kunnen opnemen binnen het BF. Dit beperkt de praktische uitvoerbaarheid en is geen wenselijke ontwikkeling.

Verbreding

Financiering van verbredingsactiviteiten met behulp van BF wordt weinig toegepast. De belangrijkste verklaring hiervoor is dat verbreding veelal plaatsvindt op grondgebonden bedrijven waar de zekerheid geen beperkende factor is in de financiering. Een andere verklaring is de voorwaarde vanuit BF dat minimaal 50% van de omzet uit land- en tuinbouwactiviteiten moet komen. Bij verbreding komt de omzet vaak uit andere activiteiten zoals recreatie, zorg, winkel enzovoort. Ook de recente ontwikkelingen in de glastuinbouw en veehouderij waarin bedrijven energie verkopen aan het net, en hiermee een belangrijke bijdrage leveren aan de totale omzet van het bedrijf, kunnen ervoor zorgen dat de omzeteis van 50% in de toekomst op een groter aantal bedrijven tot problemen kan leiden. Daarnaast is het voor banken moeilijk om afzonderlijke rendementen van mogelijke verbredingsactiviteiten in te schatten.

Een uitzondering op de regel dat bij grondgebonden bedrijven er voldoende zekerheden voorhanden zijn, zijn de pachtbedrijven. Pachtbedrijven lopen echter, ongeacht het investeringsonderwerp, tegen het probleem aan van de solvabiliteitseis (BAV-eis) van 20% bij BF. Dit probleem speelt sinds de aanpassing van het instrument in 2004. Voor die tijd bestond er bij de beoordeling geen harde solvabiliteitseis.

Internationalisering

Het Borgstellingsfonds speelt nu geen rol bij internationalisering. Het is niet toegestaan om buitenlandse activiteiten met Nederlands geld te ondersteunen. Een ontwikkeling binnen de Nederlandse land- en tuinbouw is wel dat er steeds vaker sprake is van nevenvestigingen in het buitenland. Dit zijn met name de voorlopers. In navolging op de mogelijkheden binnen Borgstelling in het MKB, waar borg aan nationale bedrijven verleend kan worden ter bevordering van internationale activiteiten, zou ook BF aan deze ontwikkeling in de agrarische sector

meer mogelijkheden kunnen bieden. Dit heeft echter niet de hoogste prioriteit. Hierbij speelt de vraag of je dit type bedrijven met BF moet willen ondersteunen.

3.2 Productontwikkeling en financieringsbeleid van de banken

Algemene trend is voortzetting van schaalvergroting met steeds grotere investeringsbedragen gecombineerd met een relatief lagere (teruglopende) solvabiliteit en een toename van het dekkingstekort. Banken financieren steeds vaker op cashflow-basis en ondernemerschap waardoor het belang van zekerheden afneemt. Dit stelt BF en de voorwaarden die gesteld worden aan omvang van solvabiliteit (BAV) in een ander daglicht. Daarentegen verlangen de huidige BASEL II-eisen vanuit de bank weer meer aandacht voor zekerheden.

Als gevolg van de aanpassingen in het instrument sinds 2004 heeft er bij de banken onder andere productontwikkeling plaatsgevonden ten aanzien van achtergestelde leningen. Door beperkingen in BF moeten banken een groter risico nemen. Daarnaast kunnen ondernemers gebruik maken van fiscale instrumentarium, met name bij die gevallen waarbij de fiscale winst laag is, om zodoende de fiscale faciliteiten te benutten (onder andere sale and lease back). Ook zijn er producten ontwikkeld op het gebied van risicomanagement.

Getuige de omschreven doelgroep door de banken waarvoor zij het BF-instrument vanuit financieringsoogpunt belangrijk vinden (zie paragraaf 3.1), blijkt dat het Borgstellingsfonds selectief wordt toegepast. Dit wordt onder andere veroorzaakt doordat op grote bedrijven vanuit commercieel oogpunt, gezien de concurrentie tussen de banken, de hoge provisie (3%) en een langer beoordelingstraject veelal niet in het voordeel zijn tegenover de klant. Bij acquisitieposten is snelheid van handelen belangrijk en is toepassing van BF belemmerend. Daarnaast werkt de hoofdelijke aansprakelijkheid selectief. BF is en blijft voor de banken een maatwerkproduct.

3.3 Overige knellende voorwaarden instrument

Regeling ten aanzien van aansprakelijkheid

De BF-regeling krijgt bij aanvragen voor investeringsplannen steeds vaker te maken met de aansprakelijkheidsproblematiek van de aanvrager. De huidige voorwaarden van het Borgstellingsfonds zijn gericht op natuurlijke personen. Hierbij is automatisch sprake van een hoofdelijke aansprakelijkheid. Het alleen beschikbaar stellen van BF aan natuurlijke personen is steeds minder van deze

tijd. In de land- en tuinbouw neemt het aantal bedrijven met een rechtsvorm (bv) jaarlijks toe. Redenen hiervoor zijn enerzijds fiscale voordelen bij een bepaalde winstomvang die als gevolg van schaalvergroting eerder worden bereikt en anderzijds de juridische zekerheid om privé-vermogen af te schermen van het totale vermogen. Met name het laatste argument wint de laatste jaren terrein vanwege het juridisch afsplitsen van bedrijfsonderdelen zoals energie (WKK), bi-overgisters, en het aangaan van samenwerkingsverbanden. Er ontstaan in de glastuinbouw en intensieve veehouderij momenteel in rap tempo verschillende juridische constructies van samenwerkingsverbanden al dan niet in relatie met participatiemaatschappijen. De trend is om in het kader van inperken van aansprakelijkheid elke activiteit onder te brengen in een aparte juridische entiteit. Door deze ontwikkelingen wordt een deel van de BF-doelgroep (op dit moment met name glastuinders met een bv-constructie) onvoldoende bereikt. Voor deze groep ondernemers is het instrument BF niet beschikbaar, tenzij wordt besloten om als eigenaar mee te tekenen voor een hoofdelijke aansprakelijkheid van het Borgstellingsbedrag. Meetekenen door de ondernemer, ook bij een bv, is mede in het belang van de bank. Hoofdelijke aansprakelijkheid wordt door de bank als voorwaarde gevraagd als je 'goedkoop wil lenen.' 'De bank schaft het risicodragend kapitaal niet af.' Voor de eigenaar van de bv, de directeur groot aandeelhouder (dga), zou een hoofdelijke aansprakelijkheid van 25% conform de BBMKB-regeling al een hele verbetering zijn.

Alle betrokkenen zijn het erover eens dat het Borgstellingsfonds flexibeler moet worden gemaakt om mee te kunnen groeien met de ontwikkelingen in rechtspersonen en samenwerkingsverbanden. Hierbij speelt ook de wijze van kredietverlening bij banken richting cashflow met gevolgen voor beoordeling van de BAV een rol. Aanpassing van de voorwaarden vraagt om meer dan alleen het openstellen van BF voor rechtspersonen zoals bij het BBMKB. Het gaat hierbij ook om de interactie met andere voorwaarden van het instrument. Essentieel voor alle partijen is, voordat er te snel conclusies worden getrokken, dat dit nader wordt onderzocht om een betere onderbouwing te kunnen geven. Hierbij ook aandacht nodig voor de vraag of je door openstelling van rechtspersonen grotere ondernemingen dan geformuleerd als de huidige doelgroep gebruik laat maken van het BF. Bij een gelijkblijvend budget kan dit consequenties hebben voor de huidige doelgroep. Hoofdelijke aansprakelijkheid zorgt nu voor een selectieve werking. De rechtsvorm bv gaat nu in vele gevallen nog gepaard met de grotere ondernemingen. Om het ondersteunen van grote ondernemingen tegen te gaan zou je een bovengrens kunnen opstellen voor de bedrijfsomvang waarvoor BF is toegestaan.

Beoordelingsprocedure

Vanuit de marktanalyse wordt kritisch gereageerd op de procedurele kant. Een gemiddeld beoordelingsproces van 6-8 weken wordt door de banken als te lang en belemmerend ervaren. Hieronder volgen enkele suggesties die gedaan zijn:

- de banken zijn er voorstander van om conform bij het BBMKB de bank zelf vooraf de beoordeling te laten uitvoeren van de Borgstellingsaanvraag. Pas wanneer het tot een goedkeuring van een ingediende verliesdeclaratie komt, dan komt de uitvoeringsinstantie Dienst Regelingen (DR) in beeld. De regie komt hiermee meer bij de banken terecht. Dit sluit aan bij de huidige rol van de overheid waarbij meer verantwoordelijkheid bij het bedrijfsleven wordt neergelegd. Binnen het instrument BF is er sinds 2004 al een zwaardere rol bij de banken neergelegd door bij een eventuele uitwinning van borgstelling het risico voor 20% bij de banken neer te leggen.

De banken zelf vooraf de toetsing laten uitvoeren sluit beter aan bij een snelle implementering van investeringsbeslissingen. Hiermee kan de doorlooptijd van de aanvragen worden verkort en inzet van het BF bij de huidige doelgroep worden gestimuleerd. In sommige gevallen is door de wachttijden bij DR in het beoordelingsproces de bank richting de ondernemer genoodzaakt het investeringsplan voor te financieren. De bank neemt hierbij het risico op zich, conform ook bij een beoordeling volgens BBMKB-systematiek het geval is.

Door het ontstaan van verschillende juridische constructies bij een toenemende diversiteit in samenwerkingsverbanden wordt het steeds moeilijker voor financieringsdeskundigen van DR een tijdige en goede bureaubeoordeling te maken. Zij geven aan dat de knowhow en tijd benodigd om deze ontwikkelingen bij te kunnen houden ontbreekt. Hierdoor neemt de druk op de doorlooptijd van de beoordeling toe;

- binnen de huidige systematiek van beoordeling alle betrokken partijen in samspraak kritisch naar de procedurele kant laten kijken om doorlooptijd van de beoordeling te beperken tot circa 4 weken. Financieringsdeskundigen van DR geven aan dat de huidige doorlooptijd van aanvragen circa 6 weken is. Hierbij is er flexibiliteit mogelijk als er specifieke redenen zijn om het sneller af te handelen. Volgens banken is verkorting van de doorlooptijd te realiseren door bedrijfsbezoek, waarvan de toegevoegde waarde volgens hen ontbreekt, achterwege te laten. Dit werkt kostenbesparend en verkort de behandeltijd van de aanvraag. Financieringsdeskundigen van Dienst Regelingen geven echter aan dat de toenemende complexiteit van de aanvragen vraagt om juist meer bedrijfsbezoeken. Dit komt mede doordat, als gevolg van BASEL II, de banken een andere manier van beoordelingsystematiek

zijn gaan hanteren. Gevolg hiervan is dat er standaard veel meer informatie wordt verstrekt maar dat de kern waar het voor BF-beoordeling om draait hierdoor verloren gaat. Hierdoor groeit de noodzaak om meer vragen/gegevens aan de ondernemer voor te leggen.

Financieringsproducten

- In het omschakelingsproces van gangbare landbouw naar biologische landbouw zouden banken graag zien dat het mogelijk is om gebruik te maken van het Borgstellingsfonds bij herfinanciering.
- De mogelijkheid bieden aan banken om ook binnen BF gebruik te kunnen maken van achtergestelde leningen.

Literatuur en websites

Berkhout, P. en C. van Bruchem (red); *Landbouw-economisch bericht 2008*. LEI, Den Haag, 2008.

Bureau Bartels, *Evaluatie van het Besluit Borgstellingen MKB-kredieten (BBMKB)*. Amersfoort, 2005.

Meulen, H.A.B. van der, G.S. Venema en R.W. van der Meer, *De functie van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw; Een quickscan naar de functie in de huidige vorm en marktsituatie*. Rapport 6.06.05, Den Haag, LEI, 2006.

Meulen, H.A.B. van der, K.H.M. van Bommel, P.C.M. Vermeulen en J. Zijlstra, *Bedrijfsovername grote glastuinbouwbedrijven*. Rapport 6.07.19. LEI, Den Haag, 2007.

Ministerie van LNV, *Innovatie = Ondernemen; Strategienota Innovatie*. Den Haag, september 2006.

Oltmer, K., J. Jager, C. Uenk en G. Venema, *Bedrijfsontwikkeling in zorg en recreatie in de agrarische sector; Aspecten rond investeringen en financiering*. Rapport 2.07.07. LEI, Den Haag, 2007.

Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw, *Jaarverslag 2006*. Dienst Regelingen. Den Haag, 2007.

Tweede Kamer, *Toekomstvisie op de veehouderij*. Brief van de minister van LNV, kenmerk DL 2007/3569. 2008.

Tweede Kamer, *Werkbezoek glastuinbouw in het Westland*. Brief van de minister van LNV, kenmerk DL 2008/949. 2008.

Vogelezang, J. en F. Wijnands, "Model via twee transitiepaden". *Syscope special*, zomer 2005, nummer 6 (kwartaalblad van systeeminnovatieprogramma's). Plant Sciences Group, Wageningen UR, 2005.

www.milieukeur.nl
www.minlnv.nl
www.senternovem.nl
www.smk.nl

Bijlage 1

Geraadpleegde personen

Tom Bazuin	Ministerie van LNV, Dienst Regelingen
Kees van Beek	ING Bank
Bernd Feenstra	ABN AMRO bank
Cor Hendriks	Rabobank
Mariette Koedijk	Rabobank
Martijn Leguijt	ABN AMRO bank
Marre Loefs	Triodos bank
Pieter van Meel	Ministerie van LNV, Dienst Regelingen
Kees van Vliet	ING Bank
Dick Witteveld	SenterNovem

Bijlage 2

Interviewvragen

Maatschappelijke ontwikkelingen in de land- en tuinbouw

1. Welke rol speelt het huidige Borgstellingsfonds bij de volgende ontwikkelingen in markt en maatschappij? Welke type investeringen worden mogelijk gemaakt?
 - a. Verduurzaming
 - b. Innovatie
 - c. Internationalisering
 - d. Verbreding
 - e. Starters en bedrijfsovername
 - f. Schaalvergroting
2. Wat zijn de structurele en financiële kenmerken van bedrijven die nu met Borgstellingsfonds door uw organisatie worden gefinancierd? Hoe verhoudt zich dat met enkele jaren geleden?
3. Zijn de thema's uit vraag 1. ook de investeringsthema's van de toekomst en belangrijk voor ondersteuning met Borgstellingsfonds (tot 2015)? Zo, nee wat ontbreekt er?
4. Op welke wijze kunnen deze thema's het meest effectief worden bediend vanuit het Borgstellingsfonds?
5. Voorzien de huidige doelgroepen van het Borgstellingsfonds, naast reguliere bedrijven, jonge agrariërs en duurzame bedrijven in een behoefte? Is er behoefte aan andere specifieke doelgroepen?
6. In hoeverre belemmert de juridische bedrijfsstructuur deelname aan het Borgstellingsfonds? Is in een toekomstige rol aanpassing noodzakelijk?
7. Welke andere formele voorwaarden om in aanmerking te komen voor het Borgstellingsfonds werken belemmerend dan wel kunnen in de toekomst belemmerend gaan werken voor de potentiële doelgroep?

Financieel instrumentarium

8. In hoeverre sluit productontwikkeling en klantgroepen, met bijbehorende financieringsregimes, bij banken aan bij de doelgroepen van het Borgstellingsfonds?
9. Zijn er andere regelingen/subsidies van de overheid die gebruikt worden door bedrijven die gebruik maken van het Borgstellingsfonds?
10. Hoe selectief wordt het instrument Borgstellingsfonds ingezet door banken? Wat zijn hiervoor de belangrijkste redenen?
11. Wat kan het Borgstellingsfonds bij het toekomst bestendig maken leren van het Borgstellingsfonds zoals dat functioneert in het MKB?

Slotbeschouwing

12. Is het oorspronkelijke doel van het Borgstellingsfonds, te weten het stimuleren van de ontwikkeling van de land- en tuinbouw, nog actueel? Of heeft dit doel aanpassing naar aanleiding van nieuwe ontwikkelingen?
13. Welke concrete aanbevelingen wilt u vanuit uw organisatie doen ten aanzien van een toekomstbestendige rol van het Borgstellingsfonds?

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum. Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

